

ДІАЛОГ МУСУЛЬМАН І ХРИСТИЯН ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ МУСУЛЬМАН В ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Наявність численної мусульманської громади в багатьох європейських країнах (насамперед таких, як Франція, Німеччина, Велика Британія, Італія, Іспанія), зростаюча роль у політичних процесах сучасності мусульманського населення Туреччини, Албанії, Македонії, Боснії і Герцеговини, краю Косово, поява багатьох ісламських культурних центрів в європейських столицях, виникнення міжнародних загальноєвропейських мусульманських організацій привертають до себе увагу дослідників. Проблема полягає в тому, чи стають сучасні мусульмани – мешканці розвинених європейських країн – справжніми європейцями, чи прагнуть вони повноцінної інтеграції в європейське суспільство або ж мають перспективу опинитися у своєрідному новому гетто, окресленому межею релігійних і культурних відмінностей.

Аналогічне питання стосується і мусульман України, оскільки нині зовсім не однозначно розв'язується, наприклад, питання самоідентифікації кримських татар. Як показують соціологічні дослідження, окремі групи кримських татар мають цілком відмінні, часом протилежні соціальні і політичні орієнтації, різне розуміння місця кримських мусульман у сучасному світі. З'явилися і стають дедалі помітнішими розбіжності навіть щодо ставлення до України, з якою ще донедавна кримські татари беззастережно пов'язували свої геополітичні симпатії і своє майбутнє. Довготривале зволікання державних чиновників з облаштуванням репатріантів, з виділенням землі сільськогосподарського призначення і ділянок для житлового будівництва, практичне витискування татар з Південного берегу Криму у бік сухих, безводних районів, масове безробіття, злидні, погані житлові умови, масові захворювання ставлять під питання бажання кримських татар інтегруватися саме в українське суспільство, примушують їх шукати виходу із складного становища в інших напрямках. Звідси зазначена багатьма дослідниками тенденція заміни вимоги національно-культурної автономії автономією національно-територіальною.

* К.філос.н., пров. наук. співробітник Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України.

Характерним для України, як і Європи загалом, є перебування мусульман у християнському оточенні. В Україні мусульмани практично є релігійною меншиною, хоча після християн вони є другою за чисельністю спільнотою. Саме діалог між мусульманами і християнами стає нині однією з найважливіших складових загального багатопланового діалогу традиційних етнічних європейців з „новими європейцями”. Відносини між мусульманами і християнами на теренах Європи є досить давніми. Європейці знали хрестові походи і Реконкісту. Однак історично саме життя змушувало значні за чисельністю християнські й мусульманські спільноти жити поряд і знаходити спільну мову, поміж ними неодмінно виникала потреба у порозумінні. Так, ще у XV ст. кардинал Микола Кузанський у своєму творі “De pace fidei” (“Про злагоду віри”) висловлював ідею “єдиної у розмаїтті обрядів релігії, до якої належать усі розумні істоти”, а тому зайвими вважав спроби навернення християн до ісламу, а також і хрестові походи. Відповідно він вперше, разом з Іоаном із Сеговії, висунув ідею певного зібрання-дискусії християн і мусульман, яке мало назву *contraferentia*. З мусульманського боку можливість такої дискусії ґрунтувалася на Корані, в якому щодо християн сказано: “Потім Ми (Бог) скерували їхніми слідами Наших посланців і послали слідом Ісу (Ісуса), Сина Маріям (Марії), і подарували Йому Євангеліє і вклали в серця тих, хто пішов за Ним, смиренність і милосердя” (сура 57, аят 27). Коран з повагою говорить про Ісуса як Сина Диви Марії – єдиної жінки, названої в Корані на ім’я (крім Хави – Єви).

XX ст. стало часом переосмислення ставлення християн до “дар уль-саям” - світу ісламу. Помітні звершення на цьому шляху має Католицька Церква. Вона, як Церква Вселенська (за змістом, назвою і поширенням) несе євангельську звістку по всьому світу. Її вірні у багатьох країнах живуть і діють поряд із мусульманами або ж у мусульманському оточенні, а тому Церква має величезний досвід стосунків із послідовниками ісламу. Сучасна позиція Католицької Церкви щодо ісламу та мусульман була висловлена II Ватиканським Собором (1962-65 рр.). III розділ “*Nostra aetate*” – декларація Собору “Про ставлення Церкви до нехристиянських релігій” розпочинається словами: “Церква також із повагою ставиться до мусульман, які вірують в Єдиного Бога, Живого і Сущого, милосердного і всемогутнього, Творця неба і землі, що говорив до людей”. У “*Lumen Gentium*” (Догматична конституція про Церкву) Собор відносить до розділу “Народ Божий” підрозділ

“Про нехристиян”, в якому загалом визнає можливість спасіння тих нехристиян, котрі вірують в Єдиного Бога і за допомогою Божої благодаті прагнуть до праведного життя. Папа Іван Павло II у книзі “Переступити поріг надії”, написаній у післясоборний період, звертає увагу на необхідність порозуміння з мусульманами, схвалює їхню відданість обов’язковій щоденній п’ятиразовій молитві. З 1986 р. він запрошував мусульман на міжрелігійні зустрічі в Асизі, де наголошував, що без діалогу між релігіями не може бути й миру між ними.

Якщо говорити про Україну, то можна стверджувати, що українські мусульмани виявляють доволі високий рівень зацікавлення у міжнародному діалозі. Згідно з даними соціологічного опитування “Мусульмани в українському суспільстві”, проведеного Асоціацією громадських організацій “Арраїд”, 62,5% опитаних мусульман вважають за необхідне вести діалог з християнами. 54,02% опитаних мусульман поважають християн, 5,75% - дуже поважають. Байдужих до християн виявилось 26,77% респондентів, засуджують християн 5,79% з них, а 1,28% ставляться взагалі різко негативно.

Для чого потрібен такий діалог? **Його метою є**, безперечно, поступове *поглиблення пізнання християнами і мусульманами один одного, долання помилкових поглядів і упереджень* (наприклад, хибного переконання мусульман у тому, що християни вірять у трьох богів, або ж християн – у те, що “ісламський тероризм” походить від джихаду). На рівні буденної свідомості джихад часто ототожнюють з тероризмом, хоча існують різні види джихаду (серця, руки, язика). І тільки останній вид – меча – передбачає ведення бойових дій, але за строго визначеними умовами. Після ряду терактів у побуті трапляються побоювання і перестороги щодо мусульман, хоча за своїм віровченням іслам є релігією миру та особливого спокою – саяям. Тому важливо навчитися розуміти і слухати один одного.

Православний філософ Володимир Соловйов, що висував ідею “всеедності”, писав: “Справжня мета не в тому, щоб запозичити, а в тому, щоб зрозуміти чужі форми, розпізнати і засвоїти позитивну сутність чужого духу і морально поєднатися з ним в ім’я вищої всесвітньої Істини. Необхідним є примирення по суті; сутністю ж примирення є Бог, а істинне примирення полягає в тому, щоб не по-людськи, а “по-Божому” ставитися до супротивника”. Дійсно, вже з огляду на це можна почати навчатися

толерантності та спільного життя у демократичному суспільстві. Разом легше буде розв'язувати складні питання, що їх пропонус життя: що робити з тероризмом, часто пов'язаним із мусульманським середовищем; як ставитися до глобалізації, до демократії, до можливості вільного релігійного вибору особи (зокрема переходу з ісламу до іншої віри); чи узгоджується шариат зі світськими демократичними законами тощо.

Необхідно з'ясувати спільні духовні цінності для християн та мусульман, можливість певної універсалізації таких цінностей. Послідовники багатьох релігій погано поінформовані один про одного. Так, часто мусульмани стикаються з тим, що європейський світ (зокрема й християни) має обмаль точних знань про іслам. Суть ісламу на Заході часто перекручується, а мас-медіа зображують тут мусульман або карикатурно, або надміру агресивними. Так, дискредитуються в електронних засобах масової інформації поняття шариату (священного ісламського закону, досконалого виявлення Божої волі, скерування для людства), який подається виключно як система обмеження людських прав, та джихаду, що його зазвичай зображують виключно як війну проти "невірних" тощо. Тому наші сучасники-мусульмани воліють і чекають від християнського оточення кращого розуміння. Разом з тим у мусульманському світі чимало людей не розуміють фундаментальних основ демократії, прав людини, сприймають їх як відхилення від шариату, як заперечення тих норм життя, до яких вони звикли.

Тільки досконало *розуміючи* один одного, можна навчитися *жити* разом. Ліквідовуючи хибні уявлення, ми об'єднуємо суспільство, вчимося жити в *одному домі*, а не просто поруч. Жити поруч, не помічаючи один одного, вже нікому не вдасться. Крім того, навчаючись розуміти іншого, бачити його таким, як він бачить сам себе, слушно зауважує Ханна Арендт, ми вчимося при цьому краще розуміти і самих себе.

З деякими застереженнями можна стверджувати, що існує певна *теологічна основа для проведення діалогу* між мусульманами і християнами. Можливість діалогу і співробітництва впливає вже з того, що християни і мусульмани вірують в Єдиного Бога, Творця, Живителя і Всевишнього, Господа над земним світом і всесвітом, вірують, що людина відповідає перед Богом та Його законами і настановами, а за свої вчинки підвладна Його судові. Мусульмани в принципі цілком погодяться зі словами св. апостола Павла до атеян: "Бог, що створив світ і все, що в ньому, будучи Господом

неба і землі, проживає не в храмах, рукою збудованих, і Він не вимагає служіння рук людських, ніби в чомусь Він мав би потребу, бо Сам дає всім і життя, і дихання, і все” (Дн 17, 24-25).

Існують досить численні “точки дотику” між двома релігійними системами: єдність і неповторність Бога, відмова від поклоніння ідолам, промовляння Бога до людей через пророків і Святе Письмо, ствердження Богом моральних законів для людей. Християн і мусульман об’єднує спільність багатьох пророків та так званий “авраамічний корінь” віри. Втім, за Кораном, Ібрахим (Авраам) не був ні іудеєм, ні християнином, а мусульманином (сура 3, аят 67). На честь спасіння Богом Ібрахимового сина (вважають, що Ізмаїла) встановлено велике свято мусульман Курбан-Байрам. Разом з тим християн у мусульманському середовищі шанують як “людей Книги” (Писання). Серед послідовників “релігії Пророка” є чимало тих, хто гадає, що християни є значно ближчими до правовірних, ніж іудеї.

Діалог – поняття полісемантичне. Воно передбачає і постійний процес багаторівневого спілкування, обміну інформацією, і проведення конкретних зустрічей між певним колом осіб, і спільні узгоджені дії. Всі вони потребують попередньої підготовки.

Підготовча робота. Організаторами діалогу між мусульманами і християнами в умовах України можуть виступити конфесійні і позаконфесійні установи, організації, особи, усі зацікавлені люди. Щодо першої групи, то деяка її обмеженість полягає в адміністративній роз’єднаності мусульман (ДУМУ, ДУМК, ДЦМУ) та християн (декілька юрисдикцій у православних, наявність римо- і греко-католиків, протестантів), в існуючій на сьогодні деякій байдужості вищої адміністрації конфесій до налагодження діалогу і пасивності щодо нього середньо і нижчої ланки духовенства. Щодо позаконфесійної сторони, то тут частіше спостерігається зацікавленість у діалозі, воля до нього, але її представники можуть бути лише посередниками й ініціаторами (наприклад, наукові кола Національної Академії наук), але не головними його діючими особами.

Організаторам належить потурбуватися про утворення робочих груп із зацікавлених осіб та установ, з’ясувати реальну, а не декларативну потребу конфесій у діалозі, вирішити, кого запрошувати до участі в ньому. Потім варто оцінити відстань, яка розділяє людей, котрі прагнуть подібного діалогу, з’ясувати, що

вони знають і чого не знають один про одного. Заяв про взаємну повагу при цьому вже недостатньо. За наявності доброї волі можна подбати, щоб учасники майбутніх зустрічей *взаємно прочитали першоджерела віровчення* – християни ознайомлюються з Кораном і по можливості з хадісами Пророка, а “правовірні” – з Євангелією Іси (Ісуса) – книгою, про яку всі вони чули, але у більшості своїй ще не читали.

По можливості на перших зібраннях *не слід спочатку зачіпати важких історичних проблем і образ*, відклавши їх обговорення до часу, коли виникне і зміцніє взаємна довіра учасників. Варто погодитися одразу, що ті проблеми було породжено тогочасними обставинами, життям та менталітетом наших пращурів. Конче необхідно домовитися від початку про *стриманість у демонстрації ексклюзивістської моделі релігійної свідомості і поведінки*, що властиве передусім послідовникам ісламу і православ'я. небезпека при цьому полягає в тому, що навіть незначне відчуття своєї переваги над опонентом автоматично унеможлиблює подальшу розмову, позбавляє її сенсу – хіба ж можна серйозно розмовляти з людиною, про яку ти думаєш, що вона гарантовано іде в пекельне полум'я? Найбільші можливості у діалозі мають ті течії християнства, які тримаються інклюзивістських і плюралістичних моделей спасіння, які не пов'язані з відкритим запереченням або приниженням чужих релігійних цінностей. Варто відзначити в цьому плані католицизм і деякі напрями в протестантизмі.

Християнське послання полягає насамперед у "справах любові" до ближнього. Необхідно відразу ж домовитися *не зачіпати тем про джерела*, з яких ми дізнаємося про Одкровення Боже (Біблія і Коран), про пророцький статус Мухаммада, не порівнювати Біблію і Коран, не дискутувати з приводу богоодкровенного і богонатхненного характеру Писань обох релігій, а також христологічних питань (богосинівства Ісуса Христа). Варто з'ясувати попередньо, чи готові майбутні учасники помолитися один за одного, а також визначити формат зустрічей. Вони можуть відбуватися у вигляді конференцій, симпозіумів, колоквиумів, Круглих столів, навіть бесід у неформальних умовах. Необхідно спеціально обумовити строгу відмову від спроб навернення опонента до своєї віри, погодитися в тому, щоб не викривати її недоліки, тим більше не зачіпати почуттів одне одного.

Представники сторін. Учасниками зустрічей можуть бути представники всіх християнських церков і деномінацій, всіх течій в ісламі. Діалогічне спілкування може мати декілька рівнів. Найпродуктивнішими є зустрічі між окремими категоріями учасників (ім простіше зрозуміти один одного): а) керівники територіальних громад або релігійних організацій: єпископи, вікарії, священники, настоятелі парафій з християнського боку, а з мусульманського – муфтії, шейхи, імами тощо; б) християнські теологи і мусульманські вчені, зокрема улеми; в) учасники громадських організацій мирян – християн і мусульман. Це зробить можливим діалог теологів на теоретичному рівні, обмін релігійним досвідом між керівниками громад, розмову про життя, спільне переживання повсякденних труднощів і радощів між мирянами. Головне ж – започаткується симфонія спільних дій, спрямованих на утвердження миру, захист достоїнства та прав людини, соціальну справедливість. Ієрархічно-інституційний рівень є необхідним, але досвід доводить, що він не є найбільш перспективним через велику перевантаженість керівників конфесій. Як участь часто є демонстраційно-показовою (присутні лише на початку засідань) і схвально-дозвільною. Найбільш перспективними є зустрічі груп експертів.

Від учасників діалогів інколи можна почути думку, що відсутній *справжній інтерес лідерів конфесій до систематичних, а не демонстраційних зустрічей*. Більш здатними до системного діалогу є, мабуть, інші групи віруючих – передусім миряни. Серед них чимало людей високоосвічених, інтелігентних, відкритих для вільного спілкування. Плідною може бути також участь місіонерів, які мають досвід праці у мусульманських країнах. Це представники деяких католицьких орденів (наприклад, домініканців і облатів), православні, протестанти.

Проведення зустрічей. Як провадити діалог, яких правил при цьому дотримуватися? Зустрічі, які відбуваються між християнами і мусульманами у наші дні, вказують на наступне.

1) Особливо важливо провадити діалог *на основі прийнятих для кожної сторони принципів*. Для християн це Нагірна проповідь Ісуса Христа, а для мусульман – п'ять "стовпів віри", які складають основу їхнього "іману" – віри.

2) *Абсолютним табу має бути обговорення змісту віри кожної із сторін, її оцінювання зі своїх позицій.*

3) Очевидно, що мову насамперед варто вести про *спільні цінності* універсального порядку, необхідні і мусульманам, і

християнам, які є загальносвітовими. Першою з них є проблема людини, смислу її існування. Всіх віруючих хвилюють питання вертикалі "людина – світ – Бог", захисту ненародженої дитини, збереження сім'ї, протидії розбещеності та наркотикам, безладу у відносинах між людьми. Саме цим питанням було присвячений перший в Україні мусульмансько-християнський діалог „Міцна родина – запорука майбутнього”, який відбувся 15 травня 2004 р. в ісламському культурному центрі „Ан-Нур” (Київ). Дуже плідним є обговорення питань моралі. У чому полягає причина аморальності, яка повинню затопила наше суспільство, чому громадяни у повсякденному житті далеко не завжди діють за законами моралі? Як досягти універсалізації моралі? Чи треба шукати виходу у світській етиці, яка може стати універсальною без витіснення інших етичних систем?

4) Необхідно визначитися з *моделлю співіснування* мусульман і християн в Україні, які перебувають тут у стані природної меншості і більшості. Бажано було б обговорити правові проблеми перебування мусульман в країні, зокрема межі дії шаріату, його норм (про шлюб, розлучення, наслідування, відступництво від віри ісламу). Як бути з проблемою ісламофобії? Чи припускають мусульмани можливість емісійної роботи в своєму середовищі? Чи є можливою відмова від ексцлюзивістської моделі релігійної поведінки?

5) Особливо важливо відшукати те, у чому обидві сторони можуть *погодитись*. Можливо, це буде положення з Корану про людей, які правдиві, бо богобоязливі (сура 2, аят 117) або віра в єдиного Бога, Милостивого і Милосердного, Господа Дня Воскресіння і Суду (сура 1, аят 1-3).

6) Діалог повинен мати своє продовження у *спільних акціях*, про які слід домовитись, адже діалог – це не тільки розмова. До спільних справ належать культурницькі акції, благодійництво, соціальне служіння, сприяння освіті, одержанню нових професій, проектам суспільного добробуту. Теологам можна запропонувати спільні текстуальні дослідження. Є можливим також створення громадських організацій, які б поєднували послідовників двох релігій.

Існують *психологічні нюанси* проведення дискусій у такому складі.

1) Погодьмося для початку, що для християн природним було б ставлення до мусульман як до створінь Божих з плоті і крові,

звичайних людей з їхніми надіями та сподіваннями, страхами і потребами.

2) Важливо, щоб діалог давав людям відчуття радості, приязні і задоволення.

3) Учасники мають бути дуже обачними і точними в розмові з людьми іншої віри. Адже завжди існує можливість, що тебе невірро зрозуміють або виглумачать з усіма небажаними наслідками. О.В.Журавський наводить випадок, коли католицький єпископ, виступаючи на подібному форумі, сказав, що він так само, як і мусульмани, вірить в єдиного Бога і не бачить серйозних підстав, щоб не визнавати Мухаммада як пророка. Аудиторія радісно сприйняла це як свідчення того, що він виголосив формулу шахади – публічного визнання ісламу.

4) Мусульмани і християни повинні бути надзвичайно обережними у критиці позиції іншого. Мусульманам не варто критикувати християн, як це роблять автори деяких публікацій. [Бюкай М. Библия, корна и наука. – Киев: Ансар Фаундейшн, 2001] Християнам не варто оцінювати пророцтво Мухаммада або вживати термін “ісламський тероризм”, який звичайні мусульмани вважають за образу ісламу.

6) Для християнина у діалозі існує *певна межа*, за яку в жодному разі він не може переступити. Це питання про те, що Ісус Христос є Сином Божим, єдиносутнісним з Отцем, є Тим, хто життям, смертю і воскресінням Своїм відкрив шлях всім людям до вічного спасіння. Іслам для християнина не є продовженням, виправленням або кульмінацією християнства.

Труднощі і перспективи діалогу. Для християнина важко погодитися з тим, що Коран являє собою остаточне Боже одкровення для всього людства, яке замінило собою всі інші види одкровення. Для мусульманина ж важко збагнути, чому християни не визнають беззастережно Коран і пророцтво Мухаммада. Для християнина існує питання – чи спасає Всевишній людей через іслам? Найвірогідніше, що ці запитання і до, і після діалогу залишатимуться без відповіді, вірніше відповідь на них буде та сама, яка давалася століттями перед тим. Відповіді на традиційні запитання залишаться традиційними, якщо тільки людина не пристане на позиції іншої віри. Християнство й іслам і надалі залишатимуться самими собою. Принципові розходження також збережуться. Мусульманин, допоки він залишається сам собою,

благої звістки про спасіння не сприйматиме, відповідним буде його ставлення до суті християнської віри.

Друга принципова трудність полягає в тому, що навіть у наші дні по суті відсутній справжній інтерес до діалогу між мусульманською і християнською спільнотами. Цей діалог реально мало кому конкретно потрібний. Більшість віруючих просто не розуміє, для чого їм об'єднувати свої зусилля з діями людей інших переконань. Найсерйознішу потребу у діалозі між двома спільнотами відчуває громадянське суспільство, багато світських людей, а також частина віруючих, які усвідомлюють, що разом краще виступати проти бездуховності і матеріалістичного утилітаризму – цих найбільш загроз сучасності.

На заваді християнсько-мусульманському діалогові можуть стати також ще остаточно не визначена мета такого спілкування, відсутність навичок подібних контактів та безпосереднього зацікавлення керівників релігійних організацій та діючих можновладців, складні теологічні та історичні питання.

Очікувані результати. До них належать зміцнення суспільного миру, долання міжрелігійних незгод, захист прав релігійних меншин, сприяння інтеграції мусульман в європейське суспільство.

Серед останніх досліджень і публікацій, на які спирався автор, аналізуючи зазначену проблему, переважають праці, в яких намічено лише перші підходи до теми або розглянуто окремі її аспекти. Автор враховував загальні підходи до проблем міжкультурного, міжетнічного та міжконфесійного діалогу, які розроблено у працях ряду українських та закордонних авторів. Було використано матеріали Круглого столу „Проблеми міжкультурного й міжконфесійного діалогу як засобу запобігання конфліктам” (Київ, 2003) та “Декларацію Ради Європи з міжкультурного діалогу та запобігання конфліктам” (2003). В останні роки з'явилися наукові публікації, присвячені безпосередньо дослідженню окремих аспектів мусульмансько-християнського діалогу. Серед них варто особливо відзначити праці О.В.Журавського та інших авторів. [Журавский А.В. О некоторых богословских темах в современном исламо-христианском диалоге // Богословие после Освенцима и его связь с богословием после Гулага. – Санкт-Петербург, 1999. – С.168-174; Христиане и мусульмане. Проблемы диалога. Хрестоматия. /Сост. А.Журавский. – Москва, 2003; Диалоги: христиане, мусульмане, иудеи. Этнокультурные и религиозные традиции. – Москва, 2002;

Кирюшко М. Християни і мусульмани: від протистояння до діалогу // Соціум. – 2003. - № 13; Кирюшко Н. Мусульмане и християне: анализ воззрений и поиски взаимопонимания // Арраид. – 2004. - № 1; Мхитарян Н. Про країну, яка може повести діалог між західним і мусульманським світом // Трибуна. – 2002. - № 11-12. – С.30-32] Вивчення мусульмансько-християнського діалогу передбачає аналіз історичних взаємовідносин, “а також конфесійних особливостей ставлення до цього діалогу з боку окремих християнських церков: Католицької, Православної (“Соціальна концепція Української православної церкви”), протестантських. Так само принципово важливими для розуміння суті питання є відповідні джерела з ісламського боку, серед яких часто представлено апологетичні праці з відверто негативним поглядом на християнство або на діалог з християнами.

Висновки

Поступове, поетапне обговорення найскладніших проблем відкриє шлях до глибшого розуміння широкими верствами суті віри у єдиного Бога, поглядів основних спільнот на Нього, пов'язаних з цим релігійних традицій.

Якесь дальше зближення позицій двох спільнот станеться лише на тлі повільної еволюції загальносуспільної культури і пов'язаної з цим трансформації людини. Маловірогідно, що мінятиметься у цій ситуації зміст обох релігій в їх догматичних засадах. Але з плином часу може змінюватися *індивідуальне ставлення* людини до релігій, що спостерігається і в західному, і якоюсь мірою у східному світі.

Діалог не змінюватиме релігій, але *він навчатиме його учасників нового ставлення до оточуючих співгромадян*. Люди усвідомлять, що нікуди один від одного їм не подітися – треба вчитися жити разом. А для цього потрібне не лише знайомство одного з одним, пізнання іншої релігійної традиції. Необхідне *проникнення вглиб соціальної реальності*, в контексті якої живуть і діють всі члени суспільства. Тоді сформується дуже важливе усвідомлення того, що іслам і християнство – це дійсно різні релігійні системи, але *спільноти, що їх сповідують, життям нерозривно пов'язані*. Це переконання буде основою для залучення до діалогу тих християн і мусульман, як поки що не беруть у ньому участі. Україна цілком може стати країною, в якій буде започаткований ефективний діалог між мусульманським і західним, здебільшого християнським світом.